

ΒΑΡΒΑΡΑ ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑ,
«ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ: ΜΙΚΡΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΕΝΟΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΛΟΓΟΥ»
(e-book ελεύθερης πρόσβασης epoliteia.gr, 2026, 150 σελ.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Από την πρώτη στιγμή που ξεκίνησα να μελετώ αυτό το βιβλίο είχα την αίσθηση ότι μεταβαίνω σε μία χωρο-χρονική και νομικο-λογοτεχνική διττή διόπτρα· εκείνη της προσωπικότητας του Μ. Στασινόπουλου. Η συγγραφέας επιτυγχάνει, μέσα από ένα κείμενο μεστό νοήματος, αντιδιαστέλλοντας το νομικό με το λόγιο, να μας οδηγήσει στο αυτόθροο συμπέρασμα ότι οι αντιδιαστολές αυτές τίκτουν και τις πιο έντονες συζεύξεις.

Σύζευξη όχι μόνο γλωσσολογικών αποδόσεων, αλλά και εν γένει ιδεών. Ο ποιητής-λογοτέχνης-νομικός καλείται, από την ίδια τη Μούσα του, να γεφυρώσει την απόσταση μεταξύ της κανονιστικής νομικής γραφής και του λογοτεχνικού κειμένου. Μία γέφυρα που, πέρα και πάνω από οιοδήποτε σουρεαλιστικό κύμα, καθίσταται πιο ρεαλιστική, χωρίς να αποβάλει το ποιητικό τιτίβισμά της.

Στους Επιζεφυρίους Λοκρούς, στα τέλη του 8ου με αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., εκδηλώνεται κάτι καθοριστικό για την ιστορία του Δικαίου, την πορεία της κοινωνίας και –σε επέκταση– την πορεία του πολιτισμού της Ευρώπης. Ο Ζάλευκος δημιουργεί τον γραπτό νόμο, που επισημοποίησε και κατοχύρωσε –για πρώτη φορά στον Ευρωπαϊκό χώρο– τον ταξικό συμβιβασμό και περικύριξε τα όρια δράσης της εξουσίας. Οι νόμοι του Δράκοντος τον 7ο αιώνα π.Χ. σηματοδοτούν τη μετάβαση του δικαίου από την ιδιωτική εκδίκηση στη συλλογική αντιμετώπιση του αδίκου από όλους τους ελεύθερους Αθηναίους πολίτες· ο Χαρώνδας εισάγει τους πρώτους νόμους της Ευρωπαϊκής ηπείρου, καθιστώντας υποχρεωτική την εκπαίδευση των παιδιών κατά την ίδια, περίπου, χρονική περίοδο· ο Λυκούργος με τη Μεγάλη Ρήτρα θέτει, ως

Μαντώ Καλλιγέρου

Πρωτοδίκης Δ.Δ., MSc

Πολιτικής Δικονομίας

Αχιλλέας Κ. Μάμαλης

Πρωτοδίκης Δ.Δ., ΜΔΕ

Δημοσίου Δικαίου και

Πολιτικής Επιστήμης,

ΜΔΕ Σύγχρονης Ελληνικής
και Παγκόσμιας Ιστορίας

πυξίδα του Σπαρτιατικού πολιτεύματος, την κοινωνική ισότητα και τη στρατιωτική ικανότητα. Όλοι αυτοί οι νομοθέτες φέρουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: διατυπώνουν τη νομοθεσία σε στίχους, ώστε να καθίσταται πιο εύκολη στην ανάκληση της συλλογικής μνήμης. Με αυτό τον τρόπο ο νομικός καθίσταται ποιητής, αλλά και αντιστρόφως· ο ποιητής γίνεται νομοπλάστης. Ή, ορθότερα: «Οι ποιητές είναι οι ανομολόγητοι νομοθέτες του κόσμου»¹.

Στην εισαγωγή πραγματοποιείται μία σαφής αναφορά στο προαιώνιο δίλημμα ανάμεσα στον θείο και τον ανθρώπινο νόμο, ως αυτό αποτυπώνεται στην αρχαία τραγωδία. Ειδικότερα, στην τριλογία του Αισχύλου «Ορέστεια» μπορούμε να παρατηρήσουμε την εξέλιξη από την αρχαία ελληνική κοινωνία της δικαιοσύνης, ως εκδίκησης, στη δικαιοσύνη, ως προσδιορισμό της κατάλληλης τιμωρίας. Ή, κατά μία έννοια, την εξέλιξη από το φυλετικό έθιμο στο αστικό δίκαιο, από την πληρωμή στην τιμωρία, από την οικογένεια στην πόλη. Στο πρώτο μέρος της τριλογίας, ο Αγαμέμνωνας επιστρέφει από τον Τρωικό Πόλεμο μόνο και μόνο για να σκοτωθεί βάνουσα από τη σύζυγό του, Κλυταιμνήστρα, για εκδίκηση (επειδή πριν από τη μάχη θυσίασε τελετουργικά την κόρη τους Ιφιγένεια για να εξευμενίσει τους θεούς). Στην τραγωδία του Αγαμέμνονα δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ δικαιοσύνης και εκδίκησης. Η λέξη Δίκη εκφράζει τις ιδέες της δικαιοσύνης, της εκδίκησης και της τιμωρίας. Στο δεύτερο μέρος ο Ορέστης παίρνει εκδίκηση για τον θάνατο του πατέρα του, δολοφονώντας τους δολοφόνους του, τη μητέρα του και τον εραστή της. Τέλος, στο τρίτο μέρος της τριλογίας ο Άρειος Πάγος δεν αθώνει τον Ορέστη, απλώς δικαιολογεί την πράξη του. Στην ψηφοφορία, οι άνθρωποι δικαστές εκφράστηκαν με συντριπτική πλειοψηφία εναντίον του Ορέστη. Η ψήφος της προεδρεύουσας Αθηνάς ήταν αυτή που προκάλεσε την ισοψηφία. Αυτή η «δίκαιη δίκη» τον αθώωσε νομικά βάσει μίας μορφής διαδικαστικής σύμβασης, αλλά δεν τον αθώωσε.

Στην «Ορέστεια» δεν υπάρχει εικόνα του ανθρώπου ως κέντρου αυτόνομης απόφασης, κάθε πράξη λογίζεται, ως αποτέλεσμα, τόσο ανθρώπινων κινήτρων, όσο και υπερφυσικής αναγκαιότητας. Για τον Αισχύλο, η ανθρώπινη κατάσταση είναι τραγική. Ο Αγαμέμνωνας, η Κλυταιμνήστρα και ο Ορέστης έρχονται διαδοχικά αντιμέτωποι με αδύνατες επιλογές. Μέσω αυτής της αλληλουχίας δολοφονιών ο Αισχύλος επιθυμεί να επισημάνει ότι αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας, με την οποία οι άνθρωποι εκπολιτίζονται και μαθαίνουν να ζουν με την τραγικότητα της κατάστασής τους, είναι η διάκριση μεταξύ εκδίκησης και δικαιοσύνης. Η δικαιοσύνη μας φέρνει στο πεδίο της πολιτικής και επιτρέπει τη λογική αλλαγή και τη λύτρωση.

Ο Σοφοκλής, με την «Αντιγόνη», επισημαίνει το ήθος και το θάρρος της. Η πράξη της να θάψει τον νεκρό αδελφό της Πολυνείκη είναι το αποτέλεσμα της ισορροπίας ανάμεσα στον ηθικό, άγραφο, θεϊκό νόμο, που απαιτεί την ταφή των νεκρών και την εντολή ενός θνητού ανθρώπου, του Κρέοντα, που εκπροσωπεί τον γραπτό, ανθρώπινο νόμο. Ο κύριος ήρωας του δράματος δεν επιδιώκει τη νίκη, αλλά τη δικαιοσύνη. Το έγκλημα της Αντιγόνης δεν είναι ότι θρηνεί για όλους τους νεκρούς της. Είναι η ανυποχώρητη ανυπακοή της σε κάτι που η δική της σκέψη και θέληση, σύμφωνα με τους νόμους των θεών, θεωρεί άδικο, αλλά κάτι που προστάζει η κοσμική εξουσία, η οποία την θανατώνει. Δεν έχουν όλοι το ίδιο θάρρος: η αδελφή της, η Ισμήνη, αν και βλέπει

¹ P. Bysshe Shelley, *A Defense of Poetry*.

την αδικία, συμβιβάζεται και επιβιώνει. Ο ήρωας είναι μόνος του. Σε αυτές τις τραγωδίες οι θεοί παρακολουθούν σιωπηλά. Η Αντιγόνη, ολομόναχη πια, παλεύει ενάντια στα σφάλματα και τη σκοτεινή μοίρα της οικογένειάς της. Ποια, όμως, θα ζήσει και ποια θα πεθάνει; Ίσως ο κύκλος του πόνου να σπάει μόνο στην ψυχή εκείνων που επιλέγουν, την ελεύθερη βούληση που διορθώνει τα λάθη και την αγάπη που λυτρώνει το μίσος και ανατρέπει το σκοτάδι με το φως. Ή με τα δικά της λόγια: «Δεν γεννήθηκα για να μοιράζομαι το μίσος αλλά την αγάπη».

Η Αντιγόνη του Σοφοκλή προκαλεί την επιστημονική σκέψη και γοητεύει τους ανθρώπους εδώ και 25 αιώνες. Από το Χέγκελ, το Χάιντεγκερ και τον Κίρκεγκορντ, στο Λακάν, το Ζίζεκ και τη Μπάτλερ, το έργο του Σοφοκλή έχει αποτελέσει αφορμή να διατυπωθούν διαφορετικές προτάσεις για τη συγκρότηση του κράτους, τη δυνατότητα του ανθρώπου να αντιπαλεύει τους περιορισμούς που συναντά, ακόμη και σε μία δημοκρατική πολιτεία και την αγάπη για την ελευθερία ως συνιστώσα της άχρονης ροπής προς τον θάνατο².

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου η συγγραφέας εμβαθύνει, με μέθοδο απόλυτα θεμελιωμένη και εύληπτη, τον τρόπο που μία δίδυμη κύηση, αυτή του δικαίου και της λογοτεχνίας, άγει στην εμβρυακή δημιουργία και ανάπτυξη ενός αλληλεπιδραστικού ρεύματος μεταξύ τους. Στον αντίποδα της κωδικοποίησης του δικαίου, η οποία χαρακτηρίζεται από εξορθολογισμό και ασφάλεια, παρατίθενται, ως ακλόνητα *argumenta*, λογοτεχνικές δημιουργίες, το περιεχόμενο των οποίων, χάρις στη Βαρβάρα Μπουκουβάλα, αποκτά διάφορη ερμηνευτική σκοπιά για τον αναγνώστη.

Από την «Ανθρώπινη Κωμωδία» του Balzac –έναν καθρέφτη της φυσικής ιστορίας της κοινωνίας–, τον Γιάννη Αγιάννη και τον Ιαβέρη του V. Hugo –τη νομοτελειακή αντιδιαστολή μεταξύ του καλού και του κακού, την κοινωνική επανένταξη ενός υπόδικου και τη συνειδητή υπηρετηση του ουσιαστικού δικαίου–, έως τη «Madame Bovary: Mœurs de province» και τον λογοτεχνικό ρεαλισμό, μέσα από τη σύλληψη με την κατηγορία της ανηθικότητας, το «δια ταύτα» της οποίας είναι ότι υπάρχουν όρια και στη λογοτεχνία, που ακόμα και η πιο ελαφρά δεν πρέπει να ξεπερνά. Αξιοσημείωτη καθίσταται και η αναφορά στο έργο «Middlemarch» της Eliot: την πρωτοποριακή απεικόνιση της θέσης της γυναίκας των αρχών του 19ου αιώνα σε ένα περιβάλλον που της αποκλείει τα όνειρα, το δικαίωμα στην ισότητα και την πρόσβαση στην εκπαίδευση.

Και το ρεύμα εξελίσσεται σε επιστημονικό κλάδο, όπου η λογοτεχνία προβάλλει, ως νέος παράγων, στις «εύθραυστες» ισορροπίες της δικαιοσύνης ζυγαριάς, με μία τετραπλή φύση: το δίκαιο της λογοτεχνίας, το δίκαιο στη λογοτεχνία, το δίκαιο ως λογοτεχνία και το δίκαιο μέσω της λογοτεχνίας. Η λόγια δημιουργία προσθέτει ένα επιπλέον, σχεδόν μεταφυσικό, σκαλοπάτι στη νομοθετική μεταρρύθμιση, ενώ, παράλληλα, προοικονομεί τη σύλληψη και διατύπωση νέων νομικών ρυθμίσεων, αγγίζοντας τις σύγχρονες κοινωνικές και ηθικές διαστάσεις του δικαίου.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα το «Ζ» του Β. Βασιλικού ή, αλλιώς, το «Φανταστικό Ντοκιμαντέρ ενός Εγκλήματος», όπου ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρεται στη δολοφονία του Γ. Λαμπράκη, χαρακτηρίζοντάς την ως σεισμό, και την κηδεία του ως «ένα τρένο που σφυρίζει μέσα στη νύχτα», προβαίνοντας σε μια τέτοια παράθεση των γεγονότων, ώστε, ακόμα και σήμερα, 63 έτη μετά από «εκείνο το βράδυ του Μάη», η ερμηνεία του να καθίσταται πολυδιάστατη.

² Βλ. και Ι. Καμτσίδου, *Η Αντιγόνη του Σοφοκλή και το δίκαιο ως βασική έκφραση της κυριαρχίας*, nomarchia.gr.

Το έργο του ποιητή δεν είναι, πλέον, μόνον η έμμετρη ή σουρεαλιστική απεικόνιση των κοινωνικο-οικονομικών μεταρρυθμίσεων ή των προσωπικών του βιωμάτων. Η φύση του αποκτά διττή μορφή: είναι και νομικός και λογοτέχνης. Η ρητορική του λόγιου απορροφά τα επιχειρήματα του δικαϊκού λόγου και το αντίστροφο: στο «Κιβώτιο» του Α. Αλεξάνδρου το ιστορικό μυθιστόρημα συναντά τη μετακαφκική εποχή, σε μία αλληγορική παράθεση του εμφυλίου πολέμου, ενώ στον «Έμπορο της Βενετίας» το δίκαιο και το ηθικό ξιφομαχούν με «συμβατικό αντίτιμο» μεταξύ τοκογλύφου και δανειστή μία «λίβρα σάρκας».

Μεταβαίνοντας στη διάκριση μεταξύ του λογοτεχνικού και του δικαϊκού λόγου επισημαίνεται ο *sui generis* χαρακτήρας του δεύτερου, η ιδιόλεκτη φύση του και η ιδιαίτερη αισθητική του. Το δίκαιο έχει τη δυνατότητα να καταστεί γλωσσοπλάστης, αλλά με την απαραίτητη προϋπόθεση ότι διατηρεί και υπηρετεί, μέσα από τους νεολογισμούς του, το περί δικαίου αίσθημα. Κι ενώ η νομική γλώσσα είναι μία γλώσσα ειδικού σκοπού και συσχετίζεται, αναπόσπαστα, λόγω του προορισμού της να αποδίδει το δέον γενέσθαι, με αμιγώς τεχνικούς όρους, η λογοτεχνική δημιουργία δεν συνοδεύεται από την αυτή αυστηρότητα και απαίτηση για διαμόρφωση μίας γενικής και απρόσωπης ρύθμισης. Δεν υφίσταται η υποχρέωση προληπτικής ή κατασταλτικής αφηρημένης κανονιστικής αντιμετώπισης, δεδομένου ότι ο λογοτέχνης κινείται πέρα και πάνω από τους συμβατικούς κανόνες. Ερέθισμά του συνιστά τόσο η ευρύτητα των ανθρωπίνων επιλογών (σημείο, στο οποίο και σαφώς παρατηρείται και η ομοιότητα με τον νομικό λόγο), όσο και η αποτύπωση των ονειρικών οριζόντων του δημιουργού, που άπτονται της φαντασίας και όχι του ρεαλισμού.

Έστω και αν σε κάποια σημεία ο λογοτέχνης, χάρις στη διορατικότητά του, αποτυπώνει και μελλοντικές επιλογές και, ενδεχομένως, νέες καταστάσεις νομικής αντιμετώπισης. Η αναζήτηση της συλλογικής αλήθειας, ως αυτή καταγράφεται μέσω του νομικού λόγου, μετατρέπεται σε διαυγή καταγραφή της ατομικής αλήθειας και άποψης του λογοτέχνη. Ο νομικός λόγος είναι, εκ φύσεως και εξ ανάγκης, περιορισμένος και αντικειμενικός· σκοπός του είναι η ρύθμιση και μέσα για την επίτευξή του οι δικονομικοί κανόνες, η έρευνα των ζητημάτων του παραδεκτού, οι διαδικαστικές προϋποθέσεις και οι προθεσμίες. Ο λογοτεχνικός λόγος είναι, ακριβώς, επίσης εκ φύσεως, ελεύθερος και υποκειμενικός· εκφέρεται, προκειμένου να σκιαγραφήσει πρόσωπα, αισθήματα, βιώματα και καταστάσεις, ελεύθερος από κανόνες, προσθέτοντας ή και αφαιρώντας στοιχεία από τα δρώμενα μίας, κατά τα άλλα, πραγματικής δίκης, σχηματίζοντας, έστω και με αφορμή ένα αναμφισβήτητο γεγονός, ένα φανταστικό πλαίσιο.

Ο λόγος, όμως, είτε νομικός, είτε λόγιος, παραμένει λόγος: υπάρχει για να μεταλαμπαδεύσει τις έννοιές του και να παρέχει την ευκαιρία ερμηνείας στους αναγνώστες του. Η αναφορά στην παρομοίωση του δικαστή με τον Ηρακλή, όπως παρατίθεται στο έργο του R. Dworkin³, εισάγει τον αναγνώστη στην πύλη διαμόρφωσης του νομικού λόγου και τη διάκρισή του στις υποκατηγορίες αφηγηματικής συγκρότησης του δικαίου. Η διατύπωση του νομοθετικού λόγου εμφανίζεται – ακριβώς λόγω του στόχου του να ρυθμίσει κανονιστικώς και με πυξίδα την αρχή της ισότητας την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας– να φέρει αυστηρή δομή, αριθμητική ιεραρχική οργάνωση και στρατηγική αοριστία, με συντακτική ουσιαστικοποίηση, αποφυγή ρηματικών υποκειμένων

³ R. Dworkin, *L'empire du droit*, 1994.

και συστηματική χρήση αορίστων νομικών εννοιών. Με αυτόν τον τρόπο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο βιβλίο: «[...] το δέον του νόμου συμφύρεται εν συνεχεία με το ον, μέσα στην αφήγηση της δικαστικής απόφασης».

Έπεται ο λόγος της δικαστικής απόφασης. Λακωνικός και τυπικός, με ειδικό και αισθητικό λεξιλόγιο, αυστηρότητα και σαφήνεια στην αποτύπωση των εννοιών. Η –σχεδόν πυραμιδική– διάταξη διαμορφώνει τις δικανικές σκέψεις, μείζονα, ελάσσονα και υπαγωγή, σε μία αλυσιδωτή παράθεση, όπου η μία ακολουθεί, με αδήριτη ανάγκη, την προηγούμενη. Το κείμενο χαρακτηρίζεται από ενότητα και λογική χρονολογική σειρά, οι λέξεις φέρουν ακρίβεια, αλλά και λιτότητα (*imperatoria brevitatis*). Στοιχείο θεμελιώδες της δικαστικής απόφασης η διακειμενικότητα, δεδομένου ότι η πειθώ και η αιτιολογία, βασικά στοιχεία της απόφασης, προϋποθέτουν, ως *sedes materiae*, την αριθμητική αναφορά της προγενέστερης νομολογίας. Διερχόμενοι την τυπολογία των κειμένων σε συνάρτηση με τη δικαστική απόφαση και τον θεωρητικό νομικό λόγο οδηγούμαστε στη βελτιστοποίηση των κειμένων δια της αφηγηματικής οδού. Η συγγραφική αναφορά στο άρθρο 95 παρ. 1 περ. δ' του Συντάγματος⁴ του προσδίδει διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση. Η υποχρεωτική προληπτική επεξεργασία των κανονιστικών προεδρικών διαταγμάτων συνεπάγεται και τη διορθωτική δικαστική παρέμβαση στη νομοτεχνική δομή. Με αυτό τον τρόπο αναπτύσσεται μία διαρκής στιχομυθία μεταξύ του δικαστή και του νομοθέτη, αλλά και μεταξύ της κανονιστικής ρύθμισης και της κοινωνικής λειτουργίας.

Λίγο πριν να ολοκληρωθεί το πρώτο κεφάλαιο του εγχειριδίου, τα λογοτεχνικά έργα του διοικητικού δικαίου και ο Μ. Στασινόπουλος ενώνονται, σχεδόν, μαγικά, σαν να πρόκειται για έναν πασίδηλο, προφανή από την αρχή, κοινό σκοπό. Η αρχή σηματοδοτείται από το «Lettres persanes» του Montesquieu: Το επιστολικό μυθιστόρημα, όπου ο ίδιος ο αναγνώστης βρίσκεται μπροστά στη συνειδητοποίηση ότι, μέσω των δύο ηρώων από την Περσία, αντικείμενο διακωμώδησης δεν αποτελεί η δική τους άγνοια των πραγμάτων, σε σχέση με τα δυτικά πρότυπα, αλλά τα *tempora et mores* της Γαλλίας του 18ου αιώνα, το χρυσό κελί μίας αριστοκρατικής τάξης που προκαλεί ασφυξία σε πάσης μορφής ελευθερία και το πολιτικό νεφέλωμα του μοναρχικού, απολύτως συγκεντρωτικού συστήματος, ενός οιονεί καισαροπαπισμού, εμπνευσμένου από το Ρισελιέ.

Η συγγραφέας μάς μεταφέρει άμεσα στον κόσμο των Ελλήνων ποιτών και τη συνάρτηση της γραφής τους με τη δημοσιοϋπαλληλική ζωή και τη –συνεπαγόμενη (;)– εν γένει πλήξη. Ο Κ. Καβάφης, με μία υφέρπουσα ειρωνεία, ήδη από τον τίτλο του ποιήματος «Ας φρόντιζαν...», μάς ενημερώνει ότι: «[...] Από στρατιωτικά έχω μίαν ιδέα, κι έχω φιλίες με αρχηγούς των μισθοφόρων. Είμαι μπασμένος κάμποσο και στα διοικητικά [...]», αποτασσόμενος οιασδήποτε ευθύνης για την υπάρχουσα διαφθορά, αλλά παραδεχόμενος το πόσο η συντήρησή της τον διευκολύνει. Ο Κ. Καρυωτάκης θα μας παραθέσει, σαρκαστικά, την κατάσταση στα γραφεία των δημοσίων υπαλλήλων, οι οποίοι: «Κάθονται στις καρέκλες, μουτζουρώνουν αθώα λευκά χαρτιά, χωρίς αιτία»⁵.

⁴ Άρθρο 95: «1. Στην αρμοδιότητα του Συμβουλίου της Επικρατείας ανήκουν ιδίως: [...] δ) Η επεξεργασία όλων των διαταγμάτων που έχουν κανονιστικό χαρακτήρα [...]».

⁵ Κ. Καρυωτάκης, Δημόσιοι Υπάλληλοι.

Δεν θα μπορούσε να απουσιάζει από το βιβλίο αυτό η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση του λογοτέχνη που περιγράφει τον αέναο –και ψυχοφθόρο– δικαστικό αγώνα του ήρωά του για δικαίωση. «Οι Δύο μυλόπετρες και ο νεαρός λοχαγός» του Μ. Στασινόπουλου συναντούν τον «Ωραίο Λοχαγό» του Μ. Κουμανταρέα. Το στρατιωτικό κατεστημένο και οι χρονοβόρες δικαιοδικές διαδικασίες αποτελούν τις Συμπληγάδες που, τελικά, θα καταπνίξουν τον λοχαγό, τον έντιμο πολίτη. Η στρατιωτική διοίκηση θα τον αφήσει στάσιμο, χαρακτηριζόμενο ως «ζωηρό και απείθαρχο». Το Συμβούλιο της Επικρατείας θα ακυρώσει την πράξη λόγω ανεπαρκούς αιτιολογίας και θα αναπέμψει στη Διοίκηση, η οποία, στη νέα κρίση της, θα προσθέσει, απλά και λακωνικά, τον χαρακτηρισμό: «καθ' υπερβολή ζωηρός, με σαφείς τάσεις απειθαρχίας». Νέα προσφυγή, νέα ακύρωση ελλείψει νόμιμης αιτιολογίας και, εν τέλει, αποστράτευση, εξαιτίας των διαδοχικών κρίσεων περί στασιμότητας. Τρίτη προσφυγή, δικαστική ακύρωση με την αυτή ως άνω αιτιολογία, οριστική απομάκρυνση του «Ωραίου Λοχαγού» από το στράτευμα και εισαγωγή του σε ψυχιατρική κλινική, όπου και, τελικώς, βρίσκει (:) τη δικαιοσύνη που αναζητούσε. Μία συνθήκη που καταδεικνύει τον γραφειοκρατικό κυνισμό στο απόγειό του.

Η τοποθέτηση του Μ. Στασινόπουλου δεν αποτελεί απλή άποψη, καθίσταται πραγματικό αξίωμα: «Πολλές φορές το Συμβούλιο της Επικρατείας, επειδή δεν έχει βέβαιες αποδείξεις, αλλ' απλές ενδείξεις για παρανομία, [...] προτιμά μια ανώδυνη για τη διοίκηση ακύρωση: δεν ακυρώνει κατ' ευθείαν και ριζικά μια πράξη, που την υποπτεύεται ως παράνομη, αλλά απαγγέλλει μια ακύρωση, ας την πούμε ελαστική: για ανεπαρκή αιτιολογία». Ως, λοιπόν, πολύ εύστοχα συμπεραίνει η συγγραφέας το δίκαιο είναι αφήγηση και ο δικαστής καθίσταται διδάσκαλος που, πέρα και ανεξάρτητα από την αυστηρή νομική γλώσσα, μας φωτίζει την έννοια του *de facto* διοικητικού οργάνου και των πλατωνικών ακυρώσεων.

Ο νομικός καθίσταται γλωσσοπλάστης κι ο λογοτέχνης γίνεται νομοτέχνης σε αυτή τη διαρκή αντισφαίριση ιδεών, κοινωνικών αναγκών, οικονομικών συνθηκών και εθίμων. Ουδείς εκ των δύο τελεί εκτός της πραγματικότητάς του. Την αντιλαμβάνεται με άλλο τρόπο και καλείται να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις της από άλλη θέση, αλλά πάντοτε σε συνάρτηση με το σύγχρονο γίγνεσθαι. Η ατομική μοναδικότητα συναντά την κοινωνική αναγκαιότητα και συμπορεύεται μαζί της. Ίσως, γι' αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί και στους δύο, νομικό και λογοτέχνη, ο στίχος του ποιητή: «Ο νόμος που είμαι δεν θα με υποτάξει»⁶.

Μ. Καλλιγέρου

⁶ Οδ. Ελύτης, Σηματολόγιον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Το βιβλίο «Μιχαήλ Στασινόπουλος: Μικρή Βιογραφία ενός Μεγάλου Λόγου» της Βαρβάρας Μπουκουβάλα αποτελεί, αναντίρρητα, μια εξαιρετικά εμπειριστατωμένη και καλογραμμένη μελέτη σχετικά με την προσωπικότητα και το συγγραφικό έργο του Μιχαήλ Στασινόπουλου, στο οποίο η συγγραφέας με τόλμη, αμφισβητώντας την περιχαράκωση και την υποτιθέμενη «στεγανότητα» των δύο πεδίων (και των αντίστοιχων μορφών γραπτού λόγου), επιχειρεί την ανάδειξη της βαθιάς σχέσης ανάμεσα στο δίκαιο και τη λογοτεχνία (και τον αφηγηματικό λόγο ευρύτερα) μέσα από το παράδειγμα του επιφανούς ανδρός. Το σχολιαζόμενο βιβλίο αντανακλά τη συνάφεια, τον συνεχή διάλογο, την πνευματική συγγένεια του δικανικού με άλλες μορφές γραπτού λόγου, καθότι η συγγραφέας του –δικαστής η ίδια– με την πυκνή και μεστή νοημάτων γραφή της, καθώς και με την ωραία περιήγησή της (δηλωτική βαθιάς μελέτης), με αφορμή τον Στασινόπουλο, στα δύσβατα εξωνομικά πεδία της λογοτεχνίας, της ιστορίας και της φιλοσοφικής σκέψης εν γένει, αποτολμά και πετυχαίνει, κατ' αναλογία και στο μέτρο του εφικτού, να μιμηθεί το παράδειγμα του «ήρώα» της, του Δασκάλου που δεν γνώρισε δια ζώσης, πλην όμως ψηλαφεί με γνήσιο ενδιαφέρον και δέος και, εν τέλει, αγκαλιάζει ζεστά σαν φίλη, σαν ηθική κληρονόμος, σαν ένας άνθρωπος που τον κατάλαβε, όπως αναφέρει στον βαθιά ανθρώπινο επίλογο. Η συγγραφέας, προβαίνοντας στην αναλυτική επισκόπηση του συγγραφικού έργου του «ολιγογράφου» Στασινόπουλου, πρωτογενώς, αλλά και του δευτερογενούς υλικού – παραθέτοντας πληθώρα σχετικών χωρίων– της βιβλιογραφίας περί της προσωπικότητας και του έργου του κορυφαίου αυτού νομικού, δικαστή, λογοτέχνη και εν γένει πνευματικού ανθρώπου, μας δίνει την ευκαιρία και το έναυσμα «να ξαναθυμηθούμε, αυτό που ξεχάσαμε: την αξία της δικαιοσύνης και των θεσμών της», όπως επιλέγει να κλείσει το βιβλίο της. Θα προσέθετα και κάτι ακόμα: Μας δίνει το έναυσμα, σε μια εποχή σύγχυσης και πνευματικής παρακμής να ανεβάσουμε ξανά τον πήχυ ψηλά, να αναμετρηθούμε με τους πραγματικά Μεγάλους, να θυμηθούμε όχι μόνον την αξία της δικαιοσύνης αλλά και του ανθρώπινου Πνεύματος συνολικά.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου, που εστιάζει στο καθαυτό συγγραφικό και δικαστικό έργο του Μιχαήλ Στασινόπουλου, είναι δομημένο σε υποκεφάλαια που αναφέρονται διακριτά στην ποίηση, στα πεζά κείμενα, στις ιστορικές μελέτες, στις μεταφράσεις, στα δοκίμια και στις δικαστικές αποφάσεις της πολυσιδούς αυτής προσωπικότητας. Εντύπωση προκαλούν οι ευάριθμες βιβλιογραφικές αναφορές, η ποικιλία των πηγών και η παράθεση πληθώρας σχετικών χωρίων από μέρους της συγγραφέως, που καταδεικνύουν την έκταση της πραγματοποιηθείσας έρευνας και τον ζήλο της. Τέτοιο ζήλο επιδεικνύει μόνο ο συγγραφέας που πραγματικά αγάπησε εκείνο ή εκείνον περί του οποίου γράφει...

Από τις βιβλιογραφικές αναφορές, που περιλαμβάνονται στο υποκεφάλαιο που αφορά τον ποιητή Στασινόπουλο, συνάγονται η σταδιακή του μετακίνηση, μεταπολεμικά, σε έναν πιο συγκρατημένο και υπόκωφο λυρισμό, απολύτως δηλωτικό της δικαστικής του αυτοκυριαρχίας, που δεν του επιτρέπει να κραυγάσει, να φλυαρήσει ή να δικάσει, σε εποχές, μάλιστα, πολιτικοκοινωνικά ανώμαλες που ευνοούσαν τέτοιες εξάρσεις. Ο πιο έκδηλος συμβολισμός της προπολεμικής του ποίησης δίνει σταδιακά τη θέση του σε μια ποίηση πιο ρεαλιστική, πιο κοινωνική (χωρίς ποτέ να αποστεί πλήρως

των ιδεαλιστικών και συμβολιστικών καταβολών της), η οποία, όπως επισημαίνεται, καταρρίπτει την άδικη κρίση που διατυπώθηκε από ένα μέρος της κριτικής ότι ο Στασινόπουλος αποφεύγει την ουσία των θιγόμενων ζητημάτων. Θα μπορούσε, εξάλλου, να επισημανθεί στο σημείο τούτο ότι παρόμοια κριτική έχει ασκηθεί και στον Οδυσσέα Ελύτη, στον Κώστα Ουράνη και σε άλλους ποιητές που ανήκαν σε ένα κλίμα νεορομαντικό, συμβολικό, αστικό ή κοσμοπολίτικο, και όχι κοινωνιστικό ή ωμά ρεαλιστικό. Και στο σημείο αυτό, πολύ εύστοχα, η συγγραφέας αναφέρει το εμβληματικό ποίημα του μεγάλου Μεσσήνιου «Εν καιρώ πολέμου», το οποίο είναι χαρακτηριστικό της στροφής του Στασινόπουλου προς την «αιματηρή αλήθεια» και τις «ευκρινείς αλληγορίες» που αντιδιαστέλλονται προς την ποίηση της προτέρας περιόδου. Το «συγχωροχάρτι» της άλλης πλευράς έρχεται δια του επιφανούς εκπροσώπου της λεγόμενης «Ποίησης της Ήττας», Νικηφόρου Βρεττάκου, με τη φράση που αμέσως μετά παραθέτει η συγγραφέας: *«Ναι φίλε ποιητή Στασινόπουλε, το είδε ο Θεός ότι είμαστε πολύ παιδιά κι ότι δεν μας πηγαίνει η γραβάτα και θα μας συγχωρέσει όλους»*.

Ο φιλόσοφος και διανοητής μεγάλου διαμετρήματος Μιχαήλ Στασινόπουλος ξεπηδά, ιδίως, μέσα από τον δοκιμιακό του λόγο. Από την επισκόπηση των βαρυσήμαντων κειμένων του, που αναφέρει η συγγραφέας, διακρίνει κανείς την αγωνία του για την έννοια της ουσιαστικής Δικαιοσύνης, την αναζήτηση της Αλήθειας, που αποτελεί τον ύψιστο φιλοσοφικό του προβληματισμό, και τον προσδιορισμό της ηθικής ευθύνης του συγγραφέα. Στο δοκίμιό του «Το πινάκιον φακής και ο νόμος των λύκων», ίσως το πιο «φιλοσοφικό» που συνέγραψε, χρησιμοποιώντας θέματα και ιστορίες της Παλαιάς Διαθήκης, θέτει τον «δάκτυλον επί τον τύπον των ήλων» στα μεγάλα ζητήματα της Ανθρώπινης Φύσης, της Αδικίας, του Καλού και του Κακού. Η έλξη του από τα θέματα της Αγίας Γραφής είναι έκδηλη στο έργο του. Σε αυτά εντοπίζει προφανώς την ανατομία της ανθρώπινης ψυχής... Με το δοκίμιό του «Πόντιος Πιλάτος, ο φίλος του Καίσαρος», το οποίο έχει τη μορφή διαλόγου, προσεγγίζει το θέμα της κοσμικής δικαιοσύνης και της θεμελίωσης των δικαστικών κρίσεων. Διεisdύοντας, όμως, ακόμη βαθύτερα, στα άδυτα της ανθρώπινης Ψυχής, μας μιλά για το δυσβάστακτο κόστος της Αλήθειας, για υπαρξιακές συνειδητοποιήσεις που έρχονται εν μέσω δακρύων... *«Αλλά όποιος τη βρει αργά ή την απαρνηθεί, θα πνιγεί σαν τον Πιλάτο, στη λίμνη των δακρύων»* γράφει emphaticά η συγγραφέας, αξιοποιώντας ενδεχομένως την αμφιλεγόμενη ιδέα του μετανοημένου Πιλάτου... Σημαντική, τέλος, είναι η αναφορά της συγγραφέως στο δοκίμιο του Στασινόπουλου «Προδοσία και Δημοκρατία Οι πολιτικές ιδέες ενός δοσίλογου», με το οποίο ο στοχαστικός Μεσσήνιος εξετάζει κάποια γαλλική διδακτορική διατριβή με θέμα τις πολιτικές ιδέες του επιφανούς Γάλλου –πλην όμως αντισημίτη και φιλοναζιστή– συγγραφέα Σελίν. Αμφιλεγόμενες ή και σκοτεινές, ηθικά και πολιτικά, περιπτώσεις διανοουμένων, συγγραφέων, ποιητών και φιλοσόφων όπως του Μάρτιν Χάιντεγκερ, του Κνουτ Χάμσουν, του Καρλ Σμιτ και του Φ. Σελίν, εγείρουν τον μείζονα φιλοσοφικό προβληματισμό της ηθικής ευθύνης των ανθρώπων του Πνεύματος, αλλά και το ερώτημα αν και κατά πόσο είναι δυνατή και επιθυμητή η διάκριση της αξίας και εμβέλειας ενός έργου από τον χαρακτήρα, την ηθική ή τις ιδέες του δημιουργού του. Το ζήτημα είναι πάντοτε ανοιχτό στην κριτική και στον στοχασμό. Ο Στασινόπουλος, καίτοι γράφει *«Η ευθύνη του διανοουμένου και του λογοτέχνη απέναντι στην εποχή του, μπορεί να είναι εξίσου βαρεία, όπως και των ανθρώπων της δράσεως»*, αποφεύγει να τοποθετηθεί ξεκάθαρα πάνω στο ζήτημα της κοινωνικής ευθύνης του

δημιουργού, όπως παρατηρεί και η συγγραφέας. Η στάση του αυτή, μάλλον, είναι συνεπής προς τον γενικότερο σκεπτικισμό και μετρημένο συντηρητισμό του.

«Μέσα σε κάθε γραφτό του, από τα ποιήματα για τα παιδιά ως τα πιο ενδοσκοπικά του δοκίμια, ο έμπειρος αναγνώστης θα διακρίνει την κρυφή του φροντίδα να μην του ξεφύγει ο έλεγχος μιας ευγενούς συμπεριφοράς φορτισμένης από στρατηγικές και τακτικές αμφιβολίες. Παρά την πνευματική του συγγένεια με τον Λ. Πορφύρα και τον Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο, ο Στασινόπουλος έχει συνειδητά συγκρατημένο τόνο κ' έναν συντηρητικό φιλελευθερισμό που η κορυφαία νομική του παιδεία υπαγορεύει». Με τα παραπάνω βαρυσήμαντα λόγια ολοκληρώνει ο Δημήτριος Τσάκωνας (1921-2004) την πραγματεία του για τον Μιχαήλ Στασινόπουλο στο μνημειώδες έργο του «Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας» (Αθήνα, 1981). Είναι, όμως, αυτή η συνειδητή αυτοσυγκράτηση του σπουδαίου Μεσσήνιου ίδιον της γραφής του μόνον ή και της εν γένει στάσης του απέναντι στα πράγματα; Η συγγραφέας, μπαίνοντας στον ρόλο του επιμελούς ιστοριοδίφη, αξιοποιεί τις πηγές με μεθοδολογική αρτιότητα και απαντά ευθαρσώς στο ανωτέρω ερώτημα, επικαλούμενη την πιο μεγάλη Ώρα της ζωής του Στασινόπουλου, εκείνη κατά την οποία ανυψώθηκε σε Δικαστή εφάμιλλο των Τερτσέτη και Πολυζωίδη (χωρίς την εμπάθεια του δεύτερου θα τολμούσα να προσθέσω, όπως εκδηλώθηκε με τη βίαιη και μικρόψυχη, ακόμη και μετά θάνατον, αρθρογραφία της εφημερίδας του «Απόλλων» κατά του Εθνάρχη Ιωάννου Καποδίστρια), ή του Χρήστου Σαρτζετάκη (χωρίς όμως τον άκρατο φορμαλισμό και την ακαμψία του –θα προσέθετα– που ορθά είχαν επισημανθεί από τους ποικιλώνυμους επικριτές του, έστω και για πολιτικούς λόγους). Ας ακούσουμε, όμως, την ίδια τη συγγραφέα να μπαίνει στον πυρήνα του ζητήματος, με αφορμή τις δικαστικές αποφάσεις επί των απολύσεων δικαστικών λειτουργών από το καθεστώς της 21ης Απριλίου: «Τα χαρακτηριστικά που διακρίνει κανείς στον Στασινόπουλο είναι η αυτοσυγκράτηση, η διανοητική πειθαρχία, η μέριμνα για τη διαφύλαξη της ενότητας και συνέχειας της νομολογίας και του σεβασμού της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών, αλλά και μια σπάνια διαισθητική ικανότητα και αντίληψη της κατάλληλης στιγμής για τη νομολογιακή στροφή ή, ορθότερα, για την ομαλή θεσμική μετάβαση. Ο Στασινόπουλος ανέμενε την κατάλληλη ώρα. Επεδίωξε και κατάφερε να ξεσκεπάσει με τη νομική υπομονή του το σχέδιο της δικτατορικής κυβέρνησης να αφανίσει τους μη αρεστούς δικαστικούς λειτουργούς. Η νομική υπομονή του να ξεσκεπάσει τον αυταρχισμό με τα εργαλεία της νομιμότητας ήταν η υπομονή ενός συγγραφέα που χτίζει την πλοκή του μέχρι την τελική κάθαρση. Έχοντας βαθιά αίσθηση του ιστορικού χρόνου, για εκείνον, η εξέλιξη του δικαίου δεν είναι μια βίαιη ρήξη, αλλά μια ώριμη και αναγκαία μετάβαση. Η συλλογιστική καθαρότητα του Προέδρου είναι εμφανής. Ο Στασινόπουλος δεν υποχωρεί ως προς την καθαρότητα, τη διαύγεια και τη σαφήνεια των νομικών του συλλογισμών. Έτσι γράφει. Γι' αυτόν η νομιμότητα είναι η μεγαλύτερη σκοπιμότητα. Πρώτα δε ο νόμος και μετά η στάθμιση και η φιλανθρωπία». Και συνεχίζει λίγο παρακάτω: «Για τη νοοτροπία και το δικαστικό προφίλ του Στασινόπουλου, μια ευθεία κρίση περί ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος και κατάργησης των καταστατικών αρχών της Πολιτείας από τη δικτατορία ή περί αντισυνταγματικότητας των πράξεων συντακτικής εξουσίας που αυτή εξέδωσε, δεν ήταν επιθυμητή. Αν το Συμβούλιο της Επικρατείας επιχειρούσε κάτι τέτοιο, αφενός, θα αναιρούσε την παγιωμένη νομολογία του ως προς τον έλεγχο των πράξεων συντακτικής εξουσίας και, αφετέρου, θα οδηγείτο με σχεδόν

βέβαιη ακρίβεια στην ίδια του την κατάργηση από το στρατιωτικό καθεστώς. Ο Στασινόπουλος δεν προσφέρει νομιμοποίηση στο καθεστώς των συνταγματαρχών. Επιλέγει να χαρακτηρίσει τη δικτατορία ως εξουσία επιβληθείσα εξωσυνταγματικά, να μην συγκρουστεί ευθέως μαζί της και να διαφυλάξει τα εναπομένοντα φιλελεύθερα στοιχεία του πολιτεύματος, δηλαδή πρωτίστως την ίδια την ύπαρξη του Συμβουλίου της Επικρατείας. Μακάριοι οι πράξεις, κατά τον Πρόεδρο. Για τη νομική αντίληψη του Στασινόπουλου, εξάλλου, ο έλεγχος των πράξεων συντακτικής εξουσίας θα ήταν πρωτοφανής, καθώς το δικαστήριο θα υπεισέρχετο στον έλεγχο της κυβερνητικής εξουσίας. Η αντίθετη νομολογία, εξάλλου, είχε προκαλέσει την κριτική των νομικών, ως επέμβαση της δικαστικής εξουσίας στα έργα της εκτελεστικής».

Στο πρόσωπο του Στασινόπουλου, λοιπόν, η συγγραφέας δεν βλέπει τον επαναστάτη, τον ριζοσπάστη «ιακωβίνο» ή τον «Έλληνα τυραννοκτόνο». Μήπως, άλλωστε, οι ως άνω ιδιότητες προϋποθέτουν, πέραν της γενναιότητας και της όποιας αρετής, και ένα ποσοστό ναρκισσισμού αλλά και αφέλειας, χαρακτηριστικά κάθε επαναστάτη, που ο σεμνός, συντηρητικός, μετρημένος και πραγματιστής Μεσσήνιος δικαστής ουδόλως διέθετε; Ο σπουδαίος αυτός άνδρας, έχοντας πλήρη επίγνωση του δικαστικού του ρόλου, με τις αυξημένες δεσμεύσεις αλλά και την υποχρέωση για λεπτές διακρίσεις που αυτός φέρει, και συναισθανόμενος το ιστορικό βάρος των στιγμών εκείνων, επέλεξε συνειδητά την οδό της μετριοπάθειας και της «πραότητας». Επέδειξε θεσμική αυτοσυγκράτηση και καρτερικότητα, έδειξε έμπρακτη προτίμηση στους «γίρονδίνους» και όχι στους «ιακωβίνους» της Γαλλικής Επανάστασης (που τόσο τον απασχόλησε στο ιστορικό του έργο), στη «Συντακτική» και όχι στη φοβερή «Συμβατική» γαλλική Εθνοσυνέλευση...

Έχω τη γνώμη ότι αυτή η συγκροτημένη και μετριοπαθής –χωρίς να στερείται θάρρους και ηθικού μεγαλείου– στάση του Μιχαήλ Στασινόπουλου σε εκείνες τις συγκλονιστικές ιστορικές στιγμές συνδέεται άρρηκτα με τον ιστορικό –και έχοντα πλήρη ιστορική συνείδηση– Στασινόπουλο, όπως σκιαγραφείται μέσα από το αξιοσημείωτο ιστορικό του έργο που αναλυτικά μας παραθέτει η συγγραφέας. Ο συγκεκριασμός του πνεύματος και της ακολουθούμενης μεθοδολογίας των δύο μεγάλων ιστορικών της Γαλλικής Επανάστασης, του μαρξιστή Ματιέ (ιστορικοϋλιστική και ντετερμινιστική προσέγγιση) και του φιλελεύθερου Μινιέ (πιο θετικιστική) αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα παρατήρηση του βιβλίου σχετικά με το έργο του Μεσσήνιου για τη Γαλλική Επανάσταση. Ο ανωτέρω συγκεκριασμός, που παραπέμπει και στον τρόπο γραφής του πιο «κλασικού» ιστοριογράφου της μεγάλης επανάστασης του 1789, του Μισλέ, είναι αποκαλυπτικός του ενωτικού και μετριοπαθούς χαρακτήρα του σπουδαίου βιογραφούμενου.

Πολλά ακόμα θα μπορούσαν να λεχθούν για το σχολιαζόμενο σύγγραμμα της Βαρβάρας Μπουκουβάλα, καρπό της επιμέλειας, του επιστημονικού της ζήλου και, πάνω από όλα, της αγάπης της για το θέμα του βιβλίου, τον βίο και το έργο του μεγάλου της Δασκάλου, του Δασκάλου όλων ημών των νεότερων διοικητικών δικαστών. Το θέμα δεν εξαντλείται στα όρια των σελίδων αυτών, όπως και η ίδια επισημαίνει, παραδίδοντας τη «σκυτάλη» στους επόμενους ερευνητές του πολύπλευρου έργου του Μιχαήλ Στασινόπουλου. Αντί πολλών, παραθέτω και κλείνω την παρούσα βιβλιοκρισία με την πλέον βαρυσήμαντη φράση της εκ Αλμυρού Μαγνησίας ορμώμενης συντοπίτισσας και συναδέλφου μου στο σχολιαζόμενο βιβλίο: «Να γιατί το δίκαιο είναι αφήγηση: γιατί ο δικαστής, αποδεσμευμένος από τα βαρίδια του ξύλινου νομικού λόγου,

απελευθερώνεται, εξηγεί με απλές, καθημερινές λέξεις τί σημαίνει έλλειψη αιτιολογίας της διοικητικής πράξης και μας μαθαίνει, ακόμη κι εμάς τους νομικούς, περισσότερα απ' όσα μας είπε στη δικαστική του απόφαση ή στο σύγγραμμά του». Το Δίκαιο είναι αφήγηση λοιπόν... Είναι Λόγος... Ας μην το παραβλέπει αυτό κανείς θεράπων της Θέμιδος.

Αχ. Κ. Μάμαλης

